

Van Sociaal Isolement naar Sociale Verbinding

■ Docentenhandleiding

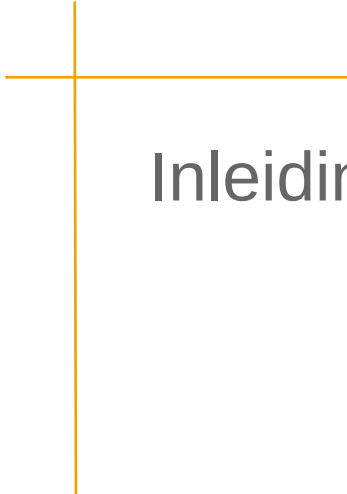
Leo Admiraal en Corrie Verstoep
November 2012

INSTITUUT VOOR
SOCIAL WORK/UTRECHT
HOGESCHOOL
UTRECHT

Inhoudsopgave

■ Inleiding	3
■ Les 1 Inleiding Sociaal Isolement	4
■ Les 2 Eenzaamheid en Sociaal Isolement	8
■ Les 3 Mensen in sociaal isolement bereiken	10
■ Les 4 Wmo: Schakels en Verbinding	11
■ Les 5 Maatschappelijke Steunsystemen en Community Support	13
■ Les 6 Participatiemogelijkheden	15
■ Les 7 Presentatie Uitkomsten	16
■ Activiteiten in schema	17
■ Relevante en aanbevolen literatuur	20

Inleiding

Eb

*Ik trek mij terug en wacht,
Dit is de tijd die niet verloren gaat,
Iedere minuut zet zich in toekomst om.*

*Ik ben een oceaan van wachten,
Waterdun omhuld door 't ogenblik.*

*Zuigende eb van het gemoed,
Dat de minuten trekt en dat de vloed,
Diep in zijn duisternis bereidt.*

Er is geen tijd. Of is er niets dan tijd?

M. Vasalis

Het doel van deze docentenhandleiding bij de cursus Sociaal isolement is de docent een aantal handvatten te geven bij de uitvoering van het programma. Het gaat daarbij vooral om cursusmateriaal dat tijdens de bijeenkomsten met de studenten ingezet kan worden. Dit studiemateriaal is per les geordend.

Concreet gaat het hierbij om PowerPoint presentaties, opdrachten die tijdens de les uitgevoerd kunnen worden ter verwerking van de literatuur en ter verdieping van inzichten en voor het ontwikkelen van visie en houding ten aanzien van de doelgroep sociaal geïsoleerden.

Ook worden er bij diverse opdrachten tips gegeven om verdieping te creëren bij de uitvoering van de opdrachten door de studenten. Zoals ook al in de studiehandleiding gezegd: de cursus is met name ontwikkeld voor studenten die binnen het domein van Social Work een groot aantal competenties ontwikkelen die allen ook relevant zijn voor het werken met deze doelgroep. Denk hierbij aan zaken als gesprekstechnieken, outreachend werken en signaleren. Deze thema's zullen op andere plekken in het curriculum afdoende behandeld worden. In dit programma is gekozen voor een aantal thema's die niet direct voorhanden zijn in ieder curriculum. Het is aan de docent om samen met de student te zoeken naar een op maat gesneden invulling van het programma.

Het materiaal voor een 'PowerPoint op maat' kunt u zelf realiseren. Wij hebben voor enkele lessen een globale PowerPoint bijgevoegd. Maar juist ook materiaal uit Wmo gestript, Wmo werkplaatsen kan interessant materiaal zijn voor een PowerPoint.

De kennisroulatie rond de Wmo gaat snel en het blijft van belang de actualiteit zelf in te voegen.

Les 1 Inleiding Sociaal Isolement

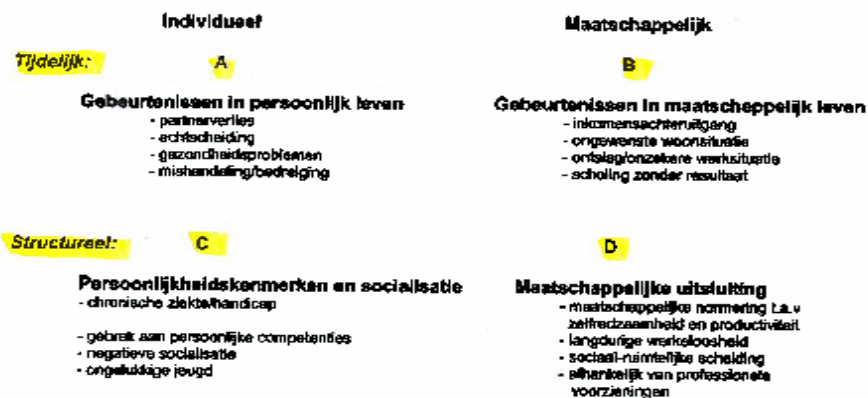
'De mens bestaat uit een raamwerk van balken waarop zijn leven rust'

Kern van het thema (zie schema)

schakelen in sociaal isolement

3. Oorzaken sociaal isolement:

A + B hoeven niet direct tot sociaal isolement te leiden, maar kunnen wel bijdragen. C + D kunnen ervoor zorgen dat een tijdelijke situatie een structureel karakter krijgt.

Figuur 1: vormen van sociaal isolement

Inhoud

1. PowerPoint introductie cursus + intro inhoud
Zie PowerPoint Sociaal Isolement, les 1
2. Stellingen met publiek doornemen (zie onder)
3. Literatuur verwijzingen ed.; inhoud toelichten, zie bijlage 1

Opdracht tijdens de les: Stellingen beweringen over sociaal isolement en sociale verbinding (uitdelen)

1. Sociaal Isolement komt voor bij groepen mensen die niet bij machte zijn sociale contacten aan te gaan.
2. Sociaal Isolement is een modern verschijnsel en kwam in het verleden niet voor.
3. Mensen met een goed sociaal netwerk hebben geen last van sociaal isolement.
4. Sociaal Isolement betekent emotionele eenzaamheid.
5. Sociaal isolement komt het meeste voor in de groep ouderen.
6. Ouderen zijn sociaal geïsoleerd omdat ze niet meer werken.
7. Werkende mensen hebben geen last van sociaal isolement.
8. Jongeren hebben geen last van sociaal isolement.
9. Rijke mensen hebben minder last van sociaal isolement dan arme mensen.
10. Vrouwen kunnen beter omgaan met sociaal isolement dan mannen.

Benodigdheden Opdracht

Benodigdheden rood - groene set kaartjes
Tijd na de pauze van hoorcollege (evt. bij start enkelen)

Stellingen over sociaal isolement en sociale verbinding (docentenversie)

1. Sociaal Isolement komt voor bij groepen mensen die niet bij machte zijn sociale contacten aan te gaan.

Uitsplitsen naar tijdelijke gebeurtenissen (in persoonlijk leven en in maatschappelijk leven) en structurele oorzaken (zie bijlage Schakelen in Sociaal Isolement).
2. Sociaal Isolement is een modern verschijnsel en kwam in het verleden niet voor.

Hoe in de agrarisch-ambachtelijke samenleving eenzaamheid eruitzag? We weten daar niet zoveel over; wel is bekend dat het mechanisme van insluiting-uitsluiting i.r.t. soc. economische mogelijkheden sterk kon zijn; schaamte voor 'anders-zijn' kon tot sociaal isolement leiden. Disciplinerend via het sociaal buiten sluiten van isoleren (tijdelijk) van iemand of van groepen (bv. vrouwen) was middel tot gedragsinterventie.

Volkskrant 11/5/2012 meldt: een groeiende groep Nederlanders zegt zich vaker eenzaam te voelen. In 2001 gaf 5 procent dit aan, dat is toegenomen tot 15 procent.
3. Mensen met een goed sociaal netwerk hebben geen last van sociaal isolement.

Zie varianten op antwoorden stelling 1.
4. Sociaal isolement betekent emotionele eenzaamheid.

Uitsplitsen van verschil sociaal isolement en eenzaamheid, zie materiaal.
5. Sociaal isolement komt het meeste voor in de groep ouderen.

Volkskrant 11/5 2012 meldt: vooral jongeren tussen de 18 en 24 jaar voelen zich eenzaam (21 procent). Dat blijkt uit onderzoek van Motivaction in opdracht van het Leger des Heils. Ouderen (65 tot 70 jaar) voelen zich minder eenzaam: 10 procent.

6. Ouderen zijn sociaal geïsoleerd omdat ze niet meer werken.

Betekenis van werk toelichten vanuit begrippen zoals arbeid als vervulling/ontplooiing t.o.v. vervreemding.

Relatieve betekenis benadrukken i.r.t. volgende aspecten (willekeurige volgorde): Gezondheid-ziektebalans, levensfase; arm-rijk, geografische woning, religieuze steun, man-vrouw, seksuele geaardheid, etc.

7. Werkende mensen hebben geen last van sociaal isolement.

Marx beklemtoonde dat vervreemding juist optreedt in de mechanische werkomgeving, waar arbeidsdeling (lopende band) de mens vervreemde van het product en 'berooft' van zijn eigenaarschap (ambachtelijkheid). (Voor wat het waard is.)

Zie verder bovenstaande nr. 6 en beklemtonen van ervaringswisselingen, levensfase(n), overbelasting/balans etc.

8. Jongeren hebben geen last van sociaal isolement.

Volkskrant 11/5 2012 meldt: vooral jongeren tussen de 18 en 24 jaar voelen zich eenzaam (21 procent). Dat blijkt uit onderzoek van Motivaction in opdracht van het Leger des Heils. Ouderen (65 tot 70 jaar) voelen zich minder eenzaam: 10 procent.

9. Rijke mensen hebben minder last van sociaal isolement dan arme mensen

Eenzijds minder kwetsbaar op arbeidsmarkt, anderzijds geen onderscheid tussen mensen.

Maar: rijken kunnen diensten van zorg inkopen; armen zijn sneller aangewezen op de eigen kracht of (ook) op de liefdadigheid van anderen. Als het recht op zorg kantelt naar inkopen van zorg, zijn arme mensen een risicogroep voor sociaal isolement.

10. Vrouwen kunnen beter omgaan met sociaal isolement dan mannen.

In het boekje Mannen en Intake (Transact, 1997) is het volgende citaat te vinden over Mannen en Isolement:

Met isolement bedoelen we hier: de ervaring afgesneden te zijn van andere mensen en de wereld, van het ontbreken van verbinding. Mannen omschrijven dit als 'het gevoel er alleen voor te staan', 'in jezelf te zitten', 'in je hoofd te zitten', 'geblokkeerd', 'op je eigen eilandje', 'alsof er een muur om je heen staat'.

We {mannen} voelen ons niet geïsoleerd omdat we alleen zijn, maar omdat we van binnen iets doen met alleen zijn {....} onze stelling is dat alle mannen als gevoel van hun seksesocialisatie gepredisposeerd zijn tot isolement door het installeren van een zelfbeeld van alleen zijn en isolement als een soort kern in zich draagt.

Ook uitwerken naar diversiteit t.a.v. achtergronden /persoonkenmerken (leeftijd, geloof, etniciteit etc.)

Achtergrondliteratuur

✚ Jef van Eijken, Hans van Ewijk, Harrie Staatsen (red.), *Samenleven is geen privézaak. Sociaal werk en actief burgerschap*. Uitg. Lemma, 2012

✚ *De Zorgkracht van Sociale Netwerken*. Pdf. MOVISIE

✚ Mulder, K. (2012) *Een kennisagenda voor de Big Society*.

 Machielse.A, Hortulanus, R. *Sociaal isolement bij ouderen. Op weg naar een Rotterdamse aanpak*. Uitg. SWP 2011

 www.wmowerkplaatsutrecht.nl

 <http://www.transitiepraktijk.nl/nl/programma/colofon>

Les 2 Eenzaamheid en Sociaal Isolement

‘Eenzaamheid is een symptoom van disbalans in het leven’

Inhoud

1. Korte inleiding over verhouding sociaal isolement, eenzaamheid en alleen-zijn (literatuurverwijzingen)
2. Power point: Sociaal Isolement, les 2
3. Instructie socratische onderzoeksgesprek (globaal) uitwerken/uitdelen
4. Eventueel checklist voor groepbeschrijving uitwerken (en uitdelen) (alternatief: studenten zelf laten opstellen)
5. Korte interviewtraining geven, zie Powerpoint interviewen les 2

Achtergrondliteratuur

- ✚ *Eenzaamheid. Jezelf terug vinden.*
http://www.sensoor.nl/publicaties/doc_view/38-eenzaamheid-jezelf-terugvinden.html
- ✚ Paula Lampe, *Eenzaamheid Begrepen. Over armoede en rijkdom van het zelf.* Uitg. Nelissen, 2009
- ✚ Theo van Tilburg, Jenny de Jong Gierveld (red.), *Zicht op eenzaamheid. Achtergronden, oorzaken en aanpak.* Uitg. Van Gorcum, 2007
- ✚ Volkskracht 3/5/2012, Recensie van Film *The nine Muses van John Akomfrah* (dvd) de Princess Margriet Award gewonnen, recensie door Abdelkader Benali. De film is een poëtisch immigrantenverhaal waarin de eenzaamheid van de migrant universeel wordt uitgewerkt. De film is een verkapt ode aan de 1^e migrant in de westerse geschiedenis, Odysseus, de Griekse helden die met zijn mannen de weg naar huis probeert terug te vinden. Hoe langer Odysseus van huis is, hoe langer de herinnering aan thuis wegzakt, terwijl thuis steeds dichterbij komt. De meeste migranten wisten niet waar ze naartoe gingen, wisten niet eens hoe lang ze zouden blijven; er was geen plan, geen doel.
- ✚ Ignace Schetlen. *Ik droom alleen wat minder; over liefde, vriendschap, eenzaamheid, jeugd, ouderdom en dood in de chanson. Harlekijn, 1980 (chanson)*

Instructie Socratisch Onderzoeksgesprek

Benodigdheden	Binnen en buitenkring met stoelen
Tijd	1 ^e ronde ca. 45 minuten / 2 ^e ronde ca. 45 min.
Tekst/muziek	Chanson Brel/ Robert Long/etc. over eenzaamheid

Proces:

Tekst/muziek	luisteren (en even bespreken) Uitleggen van de regels / waar ieder zich aan houdt
1 ^e ronde:	Er nemen ca. 8 studenten in de binnenkring plaats en zij vertellen elk een verhaal n.a.v. het thema
2 ^e ronde:	Hierbij staat 1 van de 8 verhalen centraal en dit wordt onderzocht

Kern:

- De eigen eenzaamheid onderzoeken.
- Door systematisch en in dialoog tot de kern van een vraagstuk komen.
- Vanuit kernwaarden en kernervaring het dieperliggende idee zichtbaar en invoelbaar maken.

Zie literatuur:

📖 Jos Kessels, *Spelen met ideeën. De kunst van het filosofisch gesprek*. Boom, 2013

Richtlijnen Socratisch Onderzoeksgesprek (globaal):

1. Vertrouwensregels
2. Dialoog in plaats van discussie
3. 2^e orde gesprekken i.p.v. 1^e orde gesprekken
4. Niet psychologiseren maar dialogiseren
5. Synthese
6. Mythos
7. Geen actuele of te gevoelige voorbeelden nemen

Zie ook: http://www.reflectietools.nl/ma_socratisch_gebruik.html

Les 3 Mensen in sociaal isolement bereiken

‘Wijsheid leert ons te investeren in de eigen ziel’

Inhoud

1. Korte inleiding over visies op zichzelf vanuit het sociale.
 - Studenten brengen een voorwerp mee, waar ze een korte uitleg bij geven wat de betekenis is tot eenzaamheid/alleen voelen.
 - Vorm: plenair in kring.
 - Aandacht en uitleg van het Leerverslag en wat we daar verwachten, zie Studiehandleiding bijlage 1.
2. De bevindingen en voortgang van de opdracht worden (kort) uitgewisseld.
 - Vorm: het houden van een moreel beraad.
3. Casus Tim Ribberink pleegt zelfmoord: artikel uit Volkskrant.
<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/3343582/2012/11/07/Ouders-Tim-pest-en-moet-nu-echt-aangepakt.dhtml>
 - Opdracht: Kunnen vormen van kwartiermaken hier worden ingezet?
 - Vorm: plenair of als intervisieopdracht.
4. Literatuurverwijzingen: zie bijlage 1.

Les 4 Wmo: Schakels en Verbinding

‘Mensen die eenzaam zijn, bouwen muren in plaats van bruggen’

Inhoud

1. Presentatie van de docent over Wmo en netwerksamenwerking.
Zie PowerPoint, les 4: Wmo en netwerksamenwerking (0,5 uur)
Hierbij kan als inleiding prima de volgende film gebruikt worden:
<http://www.youtube.com/watch?v=gPfqEKgm2IQ&feature=plcp>

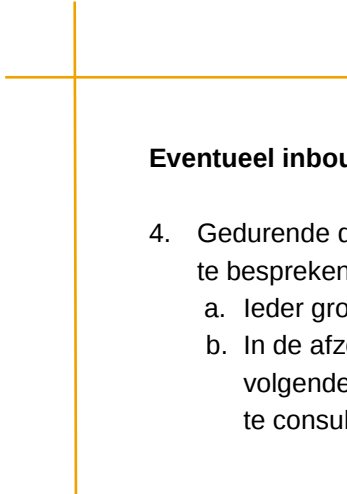
Verder kunnen (naar keuze) tijdens deze les de volgende studieactiviteiten plaatsvinden:

2. Opdracht: Stellingen literatuur (afhankelijk van de grootte van de lesgroep)
In groepjes van 5 studenten:
 - a. besluit welke stelling (van de voorbereide stellingen) jullie met de grote groep aan bediscussiëren;
 - b. bereid de discussie met de grote groep voor;
 - c. bediscussieer de gekozen stelling met de grote groep. Leidt daartoe de gekozen stelling in en leidt de discussie (10 minuten per subgroep).
3. Opdracht: Regels en protocollen (0,75 uur)
Deze opdracht werk je uit in een subgroep van 5 studenten volgens de methode van het socratische gesprek.

Essentiële begrippen uit WNS zijn Integraal werken en Ruimte voor de professional.
In het artikel De Rotonde van Hamed hebben jullie kunnen lezen dat regels en protocollen vaak belemmerend werken voor het bieden van maatwerk en integraal werken. Het blijkt dat organisatie en de professional beide geneigd zijn vast te houden aan deze regels en protocollen.

Verken met elkaar in welke mate jij vasthoudt aan wat de organisatie van jou verwacht vanuit protocollen die zij hebben opgesteld. Ieder schetst daarbij een casus waarin deze problematiek speelt. Verken daarbij ook wat de consequenties zijn voor de cliënt: in welke mate kun je nog steeds maatwerk bieden? Hoe stel jij je op in dit spanningsveld? Verdiep het gesprek door je verhaal te concretiseren met casuïstiek.

N.B. Als je het moeilijk vindt om deze opdracht toe te passen op je stage/werksituatie, verken deze dan vanuit de vraag in welke mate je je conformeert aan codes van groepen (bv. je lesgroep of sportvereniging of die van het gezin waar je uitkomt en de mate waarin dit jouw eigen welbevinden belemmert.

Eventueel inbouwen: Schrijf thuis een persoonlijke reflectie op deze opdracht.

4. Gedurende de les is er gelegenheid de uitvoering van de Praktijkopdrachten (Toetsopdracht) te bespreken.
 - a. Ieder groepje presenteert kort de stand van zaken bij de uitvoering.
 - b. In de afzonderlijke subgroepjes wordt even de tijd genomen om de uitvoering van de volgende opdracht voor te bereiden en zo nodig hierover andere subgroepjes of de docent te consulteren.

Les 5 Maatschappelijke Steunsystemen en Community Support

‘Niet sociale cohesie is van belang voor zorg maar persoonlijke relaties’

Inhoud

Tijdens deze bijeenkomst kan gekozen worden uit de lesactiviteiten 1 t/m 6.

1. Studentpresentaties. Presentaties door de subgroepjes (maximaal 5 studenten) van het door hen gekozen thema om bij te dragen aan community support. (15 -30 minuten per subgroep).

N.B. Een presentatie kan veel meer zijn dan alleen een weergave van hetgeen via het literatuuronderzoek aan informatie gevonden is. Er kan ook een actieve dialoog met de groep beoogd worden. Zo kunnen studenten stellingen voorbereiden die met de groep bediscussieerd worden. Instrueer de studenten op wat je van hen verwacht.

Per subgroep wordt één van de volgende thema's gekozen:

- a. Maatjes en buddy-projecten
- b. Ervaringsdeskundigheid ervaringsdeskundige als hulpverlener
- c. Inzet vrijwilligers
- d. Steungroepen/zelfhulpgroepen/peer supportgroepen
- e. Kwartiermaken
- f. Huis in de wijk/zelforganisatie/buurtcoöperaties
- g. 'Dit voor dat'- projecten/Wederkerigheid/wederdiensten
- h. Lotgenotencontacten
- i. Etc. ...

Voor literatuursuggesties richting studenten: zie Aanbevolen literatuur.

2. Community Support. Een cliënt uitnodigen die vertelt over wat hem/haar dit oplevert. Iemand die vertelt over zijn problematiek en wat hem geholpen heeft. (0,75 uur)
3. Opdracht: De vreemde in jouw buurt (0,75 uur)
Deze opdracht werk je uit in een subgroep van studenten volgens de methode van het socratische gesprek.
 - a. Bij kwartiermaken gaat het vooral om het ontvankelijk maken van de buurt(bewoners) voor de vreemde ander.
 - Verken met elkaar hoe jij je opstelt naar de 'vreemde ander'. In welke mate heb jij contact met deze vreemden in jouw buurt? In welke mate heb je die met 'vreemden' uit

je eigen lesgroep? Wat weerhoudt jou ervan om met hen het contact te zoeken/hebben?

- Wat leverde het je op toen er wel contact kwam, hoe veranderde je beeld van hen? Wat was er eventueel bedreigend aan?
 - Verdiep het gesprek door je verhaal te concretiseren met casuïstiek.
- b. Bedenk met elkaar, op basis van jullie bevindingen bij bovenstaande vragen, acties die nodig zijn mensen wel met 'de vreemde anderen' in contact te brengen. Op welke manier kan je een appel op mensen doen om behulpzaam te zijn voor hun kwetsbare buurtbewoners?
4. Gedurende de les is er gelegenheid de uitvoering van de Praktijkopdrachten (Toetsopdracht) te bespreken.
- a. Ieder groepje presenteert kort de stand van zaken bij de uitvoering.
 - b. In de afzonderlijke subgroepjes wordt even de tijd genomen om de uitvoering van de volgende opdracht voor te bereiden en zo nodig hierover andere subgroepjes of de docent te consulteren.
5. Verder moeten studenten enthousiast gemaakt worden. Dit door diverse voorbeelden uit de praktijk.
Voorbeelden (te vinden via google):
- a. Pak Alledaagse kansen in Deventer (inclusief filmpje van 3,5 minuut),
<http://www.keicentrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/documentatie/Project%20Alledaagse%20Kansen,%20Deventer.pdf>
 - b. Amersfoort, waar studenten goedkope huisvesting krijgen als ze iets voor de buurt doen.
 - c. De snel toenemende informele netwerken waarbij mensen diensten voor wederdiensten kunnen krijgen (via internet) bijvoorbeeld eten voor
 - d. Peer supportgroep: rondom dezelfde wens groepen formeren (5-8 deelnemers) die onder begeleiding van professionals en/of ervaringsdeskundige aan de slag gaan bv. intervisie of trainingen.
 - e. Diverse projecten die vanuit zelforganisatie tot stand zijn gekomen bijvoorbeeld Huis in de Wijk of Project in Apeldoorn waarbij de organisatie draait op één betaalde directeur en verder op mensen met een zorgvraag en die vervolgens begeleiding aanbieden aan anderen. Al doende doen ze werkervaring op (zie EVC-methodiek MOVISIE).
 - f. Ook de thema's die niet aan bod zijn gekomen tijdens de studentpresentaties (zie onder 1. Studentpresentaties).
- Het gaat dus steeds om slim verbinden.
6. *Kwartiermaken*. Film van Doortje Kal (30 minuten) over een project Kwartiermaken (Is die ook voor buitenstaanders op te vragen?).

Les 6 Participatiemogelijkheden

‘Solo-reizen betekent alleen met jezelf hoeven overleggen’

Inhoud

1. Consult
2. Gastdocent of er-op-af!
3. Voorbereiding presentatie Toetsopdracht
<http://www.tuxx.nl/presentatie/tips/>

Les 7 Presentatie Uitkomsten

‘Binnen de perken zijn de mogelijkheden even onbeperkt als daarbuiten’

Inhoud

1. Presenteren van bevindingen
2. Benchmarken van de uitkomsten (onderling indien mogelijk)

Activiteiten in schema

Lesweek	Vorbereiding/ literatuur	Opdrachten	Lesactiviteiten
1. Inleiding Sociaal Isolement	Machielse, A. (2011) <i>Sociaal Isolement bij ouderen: een typologie als richtlijn voor effectieve Interventies</i>. in: Journal of Social Intervention, 2, pp.40-59 http://www.journalsi.org/index.php/si/article/view/ Wilken, J.P. (2012) <i>Maatschappelijke ondersteuning . Principes van de supportbenadering</i>. http://www.movisie.nl Van Ewijk, H., <i>Samenleven doe je niet alleen</i>. www.hansvanewijk.nl/CmsData/samenlevendoenietalleen.pdf	Opdracht 1: Literatuurstudie (Groepsopdracht) (Zie bijlage 2)	• Introductie cursus • Presentatie en opdrachten door docent • Indeling onderzoeksgroepen
2. Eenzaamheid en Sociaal Isolement	Eenzaamheid wat is dat en kun je het meten? http://www.nationaalkompas.nl/gezondheidsdeterminanten/omgeving/leefomgeving/ Hortulanus, R., Machielse, A., Meeuwesen, L. <i>Eenzame Naasten</i>, in: <i>Wie is mijn naaste? Het Sociaal Debat</i>, deel 2 Den Haag: Elsevier pp. 53- 67 http://site185.primosite.com/docs/Eenzame%20naasten_SociaalDebat.pdf Dreu, de C. (2010) <i>Verbinden als sociaal dilemma</i>, te beluisteren als	Opdracht 2: Interview met een lid van de doelgroep (Individueel) (Zie bijlage 2)	• Presentatie en opdrachten door docent • Interviewtraining en topiclijst opstellen

	podcast www.d66.nl/kennis/item/podcast_idee		
3. Mensen in sociaal isolement	Stappenplan Socratisch gesprek http://www.reflectietools.nl/m_a_socratisch_gebruik.html Kerklaan, R.(2011), Working with Isolated Older People. The role of Tacit Knowledge. in: <i>Journal of Social Intervention: Theory and Practice</i>, 3, pp. 77-84. http://www.journalsi.org/index.php/si/article/view/ Prinsenbergh, G (2010) <i>Het vertellen van levensverhalen</i> in: <i>Counselling Magazine</i> 4 pp.22-25 http://www.counsellingmagazine.nl/ Kal,D.e.a. (2012) <i>Meedoen gaat niet vanzelf. Kwartiermaken in theorie en praktijk</i>.p.6-30	Opdracht Breng een voorwerp, gedicht mee dat voor jou eenzaamheid symboliseert en leg kort uit waarom het je zo raakt (vrije creatieve oefening) Opdracht 3: Beredeneerd beeld van de groep (bijlage 2)	• Presentatie en opdrachten door docent
4. Wmo: Schakels en verbinding	Mulder, K. Een kennisagenda voor de Big Society (reader) Albert Jan Kruiter e.a. De Rotonde van Hamed. Hoofdstuk 3. (28 pag.) Zie: http://www.nicis.nl/dsresource?objectid=32044&type=org Vlaar,P.,&Dam, C., van (2010), <i>Handdreiking professioneel ondersteunen</i>. (32 pag) Kwaliteitskenmerken van dienstverlening in de Wmo, 12-12-2011	Opdracht 4. Buurtanalyse (Zie bijlage 2)	• Presentatie en opdrachten door docent • Presentatie opdracht 3 door onderzoeksgroepen

	Zie: www.movisie.nl/publicaties/2010/134457/ProfOnderstpdf.nl Lans, J. v.d., Vraagverlegenheid en het altruïsmeoverschot;(4 pag) Zie: http://www.josvdlans.nl/publicaties/2010-04%20TSS%20-%20Vraagverlegenheid%20en%20altruïsme-overschot.pdf		
5. Maatschappelijke Steun Systemen en Community Support	Boer, N. de J. van der Lans (2011), <i>Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland</i> (72 pag) Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Download www.adviesorgaan-rmo.nl MSS Eindhoven <i>Kwartiermaken en Maatschappelijke steunsystemen</i> Eindhoven (pdf via MOVISIE) Downloaden via www.movisie.nl	Opdracht 5. Analyse participatie-mogelijkheden (Zie bijlage 2)	• Presentatie en opdrachten door docent
6. Participatie-mogelijkheden	http://www.tuxx.nl/presentatie/tips/	Opdracht 6: Eindopdracht (Groep) (Zie bijlage 2)	• Presentatie gastspreker • Consult van docent
7. Presentaties			• Presentaties onderzoeksgroepen

Relevante en aanbevolen literatuur

Algemeen

- ✚ Baart, A. Meer gelijk dan eigen. Betekenis van de presentiebenadering voor de vermaatschappelijking. In: Kal, D. (red). *Minoes, burgerschap en presentie. Teksten over kwartiermaken*. 's-Hertogenbosch: Actioma, 2002. Te downloaden via www.kwartiermaken.nl
- ✚ Berg, E., Houwelingen, P. van & Hart, J. de (red.) (2011). *Informeel groepen. Verkenningen van eigentijdse bronnen van sociale cohesie*. Den Haag: Sociaal en cultureel planbureau. Te downloaden via www.scp.nl
- ✚ Bergen, A. van & Sok, K. (2008). *Buitengewoon. Kwartiermaken en ervaringsdeskundigheid in maatschappelijke steunsystemen*. Utrecht: MOVISIE. Publicatienummer 132472.
- ✚ Bolsenbroek, A. & Houten, D. van (2010), *Werken aan een inclusieve samenleving. Goede praktijken*. Amsterdam: Nelissen.
- ✚ Dankers, T. & Wilken, J.P. (red.) (2010), *Schakels in de buurt. Op weg naar nieuwe vormen van zorg en welzijn in de wijk*. Amsterdam: SWP
- ✚ Hollander, D. den & Wilken, J.P. (2011). *Werken met de omgeving*. In: *Zo worden cliënten burgers*. Hoofdstuk 5: Amsterdam: SWP.
- ✚ Hurenkamp, M. & Tonkens, E. (2011). *De onbeholpen samenleving. Burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam: Amsterdam University Press. ISBN 978 90 8964 150 2.
- ✚ Kal, D. (2001). *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. (4^e druk, 2012). Eigen beheer d.kal@kwartiermaken.nl
- ✚ Mulder, K. (2012) *Een kennisagenda voor de Big Society*.
<http://www.kijkopkansen.nl/klaas-mulder/publicaties>
http://www.ezine.stade-advies.nl/stadeadviesstadium_nl/d89e9331693f80fbaef28cac024da9a3.php

Literatuur in lessen 1 t/m 6

Les 1

- ✚ Machielse, A.(2011). Sociaal Isolement bij ouderen: een typologie als richtlijn voor effectieve Interventies. *Journal of Social Intervention: Theory And Practice* , 20 (2). 40-59.
<http://www.journalsi.org/index.php/si/article/view/>
- ✚ Wilken, J.P. (2012). Hfd 1: Maatschappelijke ondersteuning. Principes van de supportbenadering, Hfd 2: Ondersteuning in de praktijk. In J. P. Wilken en T. Dankers (Red.), *Supportgericht werken in de WMO* (pp. 10-44). Utrecht, Movisie.
http://www.movisie.nl/wmowerkplaatsen/docs/Supportgericht_werken_in_de_Wmo.pdf
- ✚ Van Ewijk, H. (2012). Samenleven doe je niet alleen.
www.hansvanewijk.nl/CmsData/samenlevendoejenietalleen.pdf

Les 2

- ✚ Dreu, C. de (2010). Verbinden als sociaal dilemma. Te beluisteren als podcast op website D66.
http://site.d66.nl/d66nl/item/verbinden_als_sociaal_dilemma
- ✚ Hortulanus, R., Machielse, A., Meeuwesen. L (2000). Eenzame Naasten. In: *Wie is mijn naaste?* Het Sociaal Debat, deel 2. Den Haag: Elsevier, 53- 67.
http://site185.primosite.com/docs/Eenzame%20naasten_SociaalDebat.pdf
- ✚ Savelkoul, M. en Tilburg, T.G. van (2010). Eenzaamheid wat is dat en kun je het meten? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM.
<http://www.nationaalkompas.nl/gezondheidsdeterminanten/omgeving/leefomgeving/eenzaamheid/wat-is-eenzaamheid/>

Les 3

- ✚ Stappenplan Socratisch gesprek
http://www.reflectietools.nl/ma_socratisch_gebruik.html
- ✚ Kal,D., Post, R. & Scholtens, S (2012). *Meedoen gaat niet vanzelf. Kwartiermaken in theorie en praktijk*. Amsterdam: Tobi Vroegh.
- ✚ Kerklaan, R.(2011). Working with Isolated Older People. The role of Tacit Knowledge. In: *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 20 (3). 77-84.
<http://www.journalsi.org/index.php/si/article/view/>
- ✚ Prinsenbergh, G (2010) Het vertellen van levensverhalen. In: *Counselling Magazine* 2010/4. 22-25.

<http://www.counsellingmagazine.nl/>

Les 4

- ✚ Lans, J. v.d. (2010). Vraagverlegenheid en het altruïsmeoverschot. In: Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken. Movisie/TSSMagazine.
<http://www.josvdlans.nl/publicaties/2010-04%20TSS%20-%20Vraagverlegenheid%20en%20altruisme-overschot.pdf>
- ✚ Kruijer, A.J., Jong, J. de, Niel, J. van & Hijzen, C. (2008). Hoofdstuk 3: Regels. In: De Rotonde van Hamed. 41-54.
<http://www.nicis.nl/dsresource?objectid=32044&type=org>
- ✚ Mulder, K. (2012). Een kennisagenda voor de Big Society.
http://www.ezine.stade-advies.nl/stadeadviesstadium_nl/d89e9331693f80fbaef28cac024da9a3.php
- ✚ Vlaar, P. & Dam, C., van (2010). Handreiking professioneel ondersteunen. Kwaliteitskenmerken van dienstverlening in de WMO. Utrecht: Movisie.
www.movisie.nl/publicaties/2010/134457/ProfOnderstpdf.nl

Les 5

- ✚ Bergen, A. & Sok, K. mmv Henkers, H (GGzE) (2008). *Buitengewoon. Kwartiermaken en ervaringsdeskundigheid in maatschappelijke steunsystemen. Beschrijving zorgvernieuwend project in Eindhoven en randgemeenten*. Utrecht: Movisie. Publicatienummer 132472.
www.movisie.nl
- ✚ Boer, N. de & Lans, J. van der (2011). *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
www.adviesorgaan-rmo.nl

Les 6

<http://www.tuxx.nl/presentatie/tips/>

Artikelen gevonden op internet/aanbevolen websites

- ✚ **Website Sociale Vraagstukken:** <http://www.socialevraagstukken.nl/site/>
Website voor debat en discussie.
Jos van der Lans (april 2012). Kritisch geluid over :
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2012/04/20/liever-zwakke-banden-dan-een-sterk->

netwerk/

- ✚ Aletta Winsemius en Marjet van Houten (april 2011).
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/04/26/participatie-kwetsbare-mensen-dilemma%E2%80%99s/>
- ✚ Jan Schrijver (september 2011).
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2011/09/17/democratische-samenleving-gebaat-bij-bescheiden-overheid/>
- ✚ Hans Kröber (juni 2010).
<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2010/07/15/zelfstandig-wonenden-met-beperking-zijn-wel-blij/>
- Website Movisie** <http://www.movisie.nl>
- ✚ Interview met Wim Hafkamp. Directeur Nicis.
http://www.movisie.nl/onderwerpen/samenlevingsopbouw/docs/Hoofdartikel_MO231.pdf
- ✚ WMO uitgelegd in tekeningen en presentatie
<http://www.movisie.nu/media/player.asp?id=%7BED4CD8F9-311C-428C-8D86-AD6255D8C23A%7D>
- Website Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling** <http://www.rmo>
- ✚ N. de Boer N. & J. van der Lans (2011), Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Download: www.adviesorgaan-rmo.nl
- ✚ **Website WMO werkplaatsen** <http://www.wmowerkplaatsen.nl/>
- ✚ **Website Nicis** <http://www.nicis.nl/>
Kennisinstituut van, voor en door steden. Publicaties van onderzoeken rond vermaatschappelijking, burgerschap, werken aan wijken in de steden..

Tijdschriften

- ✚ *MO/Samenlevingsopbouw*. De WMO als uitdaging. Themanummer 2011-228.
- ✚ *MO/Samenlevingsopbouw*. Participatie in de wijk. Themanummer 2011-229.
- ✚ *TSS Magazin*. Tijdschrift voor sociale vraagstukken. Uitgave: MOVISIE.